

Az eurázsiai sakktábla akkor és most

Zbigniew Brzezinski: *A nagy sakktábla. Amerika világhéghatalma és geopolitikai feladatai*. Budapest: MCC Press, 2025. 328 o.

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2025.4.6

Azt, hogy mekkora befolyást gyakorolnak egyes könyvek az emberi gondolkodásra, lehetetlen pontosan megmérni, *A nagy sakktábla* azonban minden bizonnyal a legnagyobb hatású geopolitikai kiadványok egyike. Nem kisebb személyek írtak róla recenziót, mint Helmut Schmidt német kancellár (1974–1982), aki nem sokkal Zbigniew Brzezinski művének a megjelenése után meggyőződéssel vallotta, hogy arra olyan gyakran fognak hivatkozni, mint Henry Kissinger értekezéseire.¹ A kötet ugyanis teljesen új megvilágításba helyezte a hidegháborút követő korszak geopolitikáját: szerinte ugyanis az Amerikai Egyesült Államok globális elsőbbségének a megkérdőjelezéséért vívott küzdelem helyszíne Eurázsia egésze, ezért az amerikai külpolitikának egy, annak a teljes területére kiterjedő, átfogó és integrált geostratégiát kell kidolgoznia, amely Európától Japánig együttműködési rendszerek révén tartja fenn az amerikai hegemonia hatalmi egyensúlyát.

Brzezinski korszakalkotó opusa először a New York-i Basic Books könyvkiadó gondozásában, 1997-ben jelent meg. Két évvel később pedig az Európa Könyvkiadó jóvoltából, Hruby József fordításában már magyarul is el lehetett olvasni, majd a kötet születésének huszadik évfordulóján, 2017-ben, az Antall József Tudásközpont ismét kiadta. A viszonylag kis példányszám és a nagyfokú érdeklődés következtében azonban mindkét alkalommal rendkívül gyorsan eltűnt a hazai könyvesboltok polcairól, és az antikváriumok azóta közelharcot vívnak egy-egy példányért, amelyet aztán csillagászati összegekért értékesítenek. Ez csak az egyik oka annak, hogy idősebb volt *A nagy sakktábla* harmadik magyarországi kiadása – ez esetben az MCC Press jóvoltából. A másik, jóval jelentősebb indoka az, hogy immár végérvényesen kijelenthető: az egypólusú világrend véget ért, a Brzezinski által javasolt amerikai geostratégia időablaka bezárult, itt az ideje számot vetni az eurázsiai sakktábla régi és új játékszabályaival.

A kötet hét fejezetből épül fel. Az első – „Egy új típusú hegemonia” – az unipolaritás világpolitikai pillanatképekkel és történelmi előzményeivel szolgál: az Egyesült Államok globális hegemoniáját összeveti a korábbi világbirodalmakkal, feltárja a paradigmatöréstől hasonlóságokat és a legjelentősebb különbségeket. Az ugyanis újdonság volt a történelemben, hogy Eurázsia és a világ hegemoniája Eurázián kívül, az amerikai kontinensen emelkedett fel, ám a korábbi birodalmakhoz hasonlóan – bár más elnevezésű kapcsolatrendszerek mentén – szintén „vazallusok, hűbéreseket, protektorátusokat és gyarmatokat hierarchiájára” alapozta a hatalmát. Ahogy a legtöbb korábbi birodalomra igaz, hogy a „határain kívül élőket általában barbároknak tekintették”, úgy az amerikai vezetésű világrendben is felfedezhető a kultúrfölény érzete és hatalomgyakorlási szerepe. A nemzetközi kapcsolatokat működtető struktúrákat – IMF, Világbank, ENSZ, WTO,

APEC, NAFTA stb. – az USA-nak úgy sikerült önnön demokratikus képére formálnia úgy, hogy a gyakorlatban mindegyik felett fenntartotta a döntő befolyását.

A második fejezet – „Az eurázsiai sakktábla” – lefekteti a kötet további alapvetéseit. Kifejti, miért tekinti meghatározónak Eurázsia geopolitikai szerepét: ez a legnagyobb földrész, és a világ javainak – úgy a nemzeti összterméknek, mint a földfelszín alatt rejlő erőforrásoknak – a döntő többsége, a lakosságának 75 százaléka itt található, sőt Eurázsia uralma egyben az Afrika feletti hatalmat is jelenti. Brzezinski Euráziát egy sakktáblaként írja le, amelyen több szereplő vesz részt a geostratégia játékában. A játszma addig tart, ameddig az Egyesült Államok hegemoniája – azt követően egy új játék veszi kezdetét (ez korunk multipolaritása). A szerző az okos geostratégiának, az erőforrások gondos, selektív és tudatos alkalmazásának a fontosságára figyelmeztetett. Ez alapvetően a szövetségesek megerősítése és az igényeik kielégítése révén, kisebb részben a vetélytársaknak az adott hatalmi dinamikák fenntartásában való érdekeltté tételében nyilvánul meg. Brzezinski ezért beazonosítja a geostratégiai szempontból dinamikus országokat, és konkrét amerikai irányelveket igyekszik megfogalmazni a semlegesítésük vagy ellensúlyozásuk érdekében. Öt kiemelkedő fontosságú geostratégiai játékost nevez meg – Franciaországot, Németországot, Oroszországot, Kínát és Indiát –, valamint öt geopolitikai kulcsterületet – Ukrajnát, Azerbajdzsánt, Dél-Koreát, Törökországot és Iránt –, s a továbbiakban tulajdonképpen a velük és a geopolitikai vonzásterükbe tartozó eurázsiai régiókkal szemben javasolt amerikai stratégiát vázolja fel.

A kötet harmadik fejezetét – „A demokratikus hídfőállás” – Amerika Európa-stratégiájának szentelte Brzezinski, mivel azt mind közül a legjelentősebbnek tartotta, hiszen – mint írja – „Európa Amerika természetes szövetségese”. Szerinte egy politikailag és gazdaságilag egységesülő Európa olyan vonzó hatást gyakorolna a keleti szomszédaira – Ukrajnától egészen Oroszországig –, hogy azzal az eurázsiai biztonsági és együttműködési rendszer létfontosságú oszlopa lehetne. Ezzel azonban – írja – a legnagyobb probléma, hogy igazán európai „Európa” nem létezik, az egységes Európa nem fog létrejönni, s így az amerikai–európai kapcsolatok is megmaradnak a hűbéres–vazallusi rendszerben, amely állapot viszont természetellenes és fenntarthatatlan, és a helyzetet még tovább rontja Európa életerejének a hanyatlása. Két geostratégiai játékosban, Franciaországban és Németországban lát reményt az USA európai missziójának az előmozdításához, azaz az Európai Unió további egységesítésének és bővülésének a támogatásához, illetve bizonyos szintű amerikai–európai hatalommegosztáshoz. Közös NATO-vezetést szorgalmaz, amely szem előtt tartja Franciaország afrikai és közel-keleti érdekeit, és egy transzatlanti szabadkereskedelmi rendszer kialakítását tanácsolja. Az euroatlanti rendszer integritása és erősödése tehát még az orosz–amerikai kapcsolatok stabilitásánál is fontosabb Amerika számára.

A negyedik fejezet sokatmondóan „A fekete lyuk” címet viseli, s Oroszországra vonatkozik. 1997-ben még ugyanis nem dőlt el véglegesen, hogy Moszkva a birodalmi múlt vagy az európaiként jellemezhető jövő felé fordul, ezért az ország Eurázsia közepén egy fekete lyukként tátongott – ami azonban az önmagába omlás veszélyét is hordozta. Brzezinski

ezért az amerikai stratégia első számú irányelveként annak az elkerülését határozta meg, hogy a gigászi nukleáris arzenállal rendelkező Oroszország újra ellenséges diktatúrává váljon. E cél egyetlen eszközét abban látta, ha az Egyesült Államok „mézesmadzagokkal” érdekeltté teszi Oroszországot a fokozatosan bővülő európai együttműködési rendszerhez történő csatlakozásban. Arra azonban felhívta a figyelmet, hogy Oroszország baltikumi, kelet-európai, kaukázusi és közép-ázsiai területveszteségei rendkívül súlyosan érintették az orosz politikai elitet, és revízióra készíthetik a Kremlt. A legjelentősebb hiányt Ukrajna jelenti Oroszország számára, amely nélkül a geopolitikai mozgástere rendkívül beszűkül, a felette való uralom azonban újra világbirodalommal, de legalábbis eurázsiai nagyhatalommá teheti.

Brzezinski az eurázsiai geopolitikai versengés egyik kulcsterületként azonosítja Közép-Euráziát, amelyet ő úgy nevez: „Az eurázsiai Balkán”. Ez egyben a kötet ötödik fejezetének a címe is. A Fekete-tengertől Kelet-Anatólián át, Irán északi felétől Afganisztánig, Kelet-Turkesztán kínai területeitől Kazahsztán határai mentén a Kaukázusig terjedő gigászi térséget ugyanis – az európai Balkánhoz hasonlóan – etnikailag és vallásilag rendkívül kevert népek lakják, s politikailag is instabil, ami behatolásra készíteti az erősebb szomszédos államokat: Oroszországot, Törökországot, Iránt és Kínát. A szerző a nagyhatalmi versengés két mozgórugóját emelte ki: a területen kialakulóban lévő közlekedési folyosót – amelyet később Középső Folyosóként ismert meg a világ –, illetve a régió természeti kincseiben bővelkedő forrásait. Ez utóbbiak közül is leginkább a Kaszpi-tenger térségének a gazdag kőolaj- és földgázmezőit, valamint a kritikus fontosságú nyersanyagok közép-ázsiai lelőhelyeit. Azerbajdzsánt külön is megemlíti, mivel az ország nem csupán az említett két szempontból, de a csomóponti elhelyezkedéséből eredően is geostratégiai kulcsterületnek számít: kinyithatja vagy elzárhatja a Közép-Ázsiába vezető kaput a Nyugat előtt. Brzezinski előre látta, hogy a jövőben Törökország és Irán is kiemelt szerepet játszhat a régió geopolitikájában – ám akkor, 1997-ben, még „mind [a] jövőbeni geopolitikai irányultságuk, mind [a] nemzeti egységük bizonytalan” volt. Ezért úgy vélte, az Egyesült Államok érdeke a számára távoli és nehezen megközelíthető térségben kizárólag az, hogy megakadályozza Oroszország regionális hegemoniájának a helyreállítását – ami egybeesik Kína és Törökország regionális érdekeivel is.

A hatodik fejezet – „A távol-keleti pillér” – az Amerika, Kína és Japán kölcsönhatásából fakadó veszélyeket tárgyalja. Arra figyelmeztet, hogy a Csendes-óceán három északi nagyhatalma közötti hatalmi dinamika „szinte bizonyos, hogy földcsuszamlásszerű geopolitikai változásokhoz vezet majd”. Brzezinski, sok kortársához hasonlóan, Washington természetes szövetségeseként tekintett Pekingre, hiszen az Egyesült Államoknak nem voltak tervei az ázsiai szárazföldön, így ott inkább Oroszországgal és hagyományosan Japánnal volt kénytelen szembenézni Kína. Ezért Brzezinski akkor még azt sürgette, hogy a kínai regionális hatalmi törekvéseket – bizonyos keretek között – az Egyesült Államok is támogassa: tegye magáévá az „egy Kína” doktrínáját, a regionális geopolitikai kérdésekről pedig folytasson párbeszédet Pekinggel.

Mindazonáltal Brzezinski is belátta, hogy a szerepéből és az elhelyezkedéséből adódóan Amerika – a szándékai ellenére – a jövőben Kína ellenfele, s nem a természetes szövetségese lesz. Egyértelművé tette, hogy az Egyesült Államok számára az egyik legfenyegetőbb forgatókönyv Eurázsia kapcsán egy kínai–oros–iráni szövetség lenne, annak az esélyét azonban minimálisnak tartotta, és csupán „taktikai pózként” említette – nem tudhatta, hogy szűk harminc évvel később a BRICS és az SCO révén egyre jelentősebb politikai, gazdasági és védelmi koordinációt fog kialakítani a három állam. A hetedik fejezet végül e gondolatok rövid „Összegzésére” szolgál.

Bár Brzezinskit a realista iskolához szokás sorolni, e műve sok tekintetben az idealizmustól sem mentes, s bizonyos értelemben kevésbé realista, mint Samuel P. Huntington egy évvel korábban, 1996-ban megjelent, ugyancsak korszakos műve, *A civilizációk összezsugorítása*. Hiszen olyan kijelentéseket tesz, amelyek szerint például „Európa folyamatos bővítésének ... a fennálló transzatlanti rendszeren kívül egyetlen hatalomnak sincs joga” megálljt szabni, s egyik európai államot sem lehet kizárni sem az EU-ból sem a NATO-ból. Sőt, olykor tárgyi tévedéseket is felfedezhetünk, különösen a kaukázusi orosz hódítás történeti háttere kapcsán. Már a kortársai is megannyi kritikával illették *A nagy sakktáblát*. Helmut Schmidt például nehezményezte, hogy Brzezinski alig fordít figyelmet Eurázsia Afrikával és Latin-Amerikával való kapcsolataira, holott azok az eurázsiai erőviszonyokra is jelentős hatást gyakorolnak. További hiányossággént emelte ki az egykori nyugat-német kancellár, hogy a szerző a politika vallási vetületeit is figyelmen kívül hagyta.

A kötet felett óhatatlanul eljárt az idő. Brzezinski számításainak az elsődleges hibája a pillanatnyi amerikai fölény túlbecsülése volt: nem számolt, de nem is számíthatott azzal a robbanásszerű technológiai fejlődéssel, amely a világ kevésbé szerencsés területein – Kínától Indián át a Közel-Keletig – a korábban precedens nélküli gazdasági fejlődés tempóját diktálta. 1997-ben ugyanis az Egyesült Államok még „tartotta [a] komoly versenyelőnyét a gazdaságilag döntő jelentőségű információs technológiában [...] Amerika uralja a jövő gazdaságának csúcstechnológiai ágazatait”, a világgazdaság motorja volt, s kulturálisan egyedülálló vonzóerővel rendelkezett világszerte, különösen a fiatalabb korosztályok körében. Míg 1997-ben az Egyesült Államok gazdaságilag, technológiailag, katonailag és kulturálisan is elsőbbséget élvezett, addig 2025-re a megkérdőjelezhetetlen elsőség már csupán a katonai erőre korlátozódik. Brzezinski kijelentései ma egyáltalán nem maguktól értetődőek, sőt a technológiai innováció motorja szűk harminc év alatt Kína lett.

Most már tudjuk, hogy Brzezinski tévedett, amikor amiatt aggódott, hogy az energiaimport kötöttségei és a technológiai innováció hiánya következtében Kína gazdasági növekedése akár középtávon is fenntartható-e. Arra számított, hogy Kína gazdagodásával együtt nőni fognak a társadalmi egyenlőtlenségek, s egyúttal a feszültségek is – ezzel szemben a célzott szegénységcsökkentés programja 2013 óta százmillió emberen segített, így 1978 óta összesen nyolcszázmillió kínai hagyta maga mögött a mélyszegénységet. Akkor pedig csak részben volt igaza Brzezinskinak, amikor Kína felemelkedésével együtt az ország demokratizálódását jósolta. Az általa felvázolt két lehetőség közül ugyanis, miszerint vagy az Észak-Koreához hasonló elszigetelődés, vagy a fokozatos demokratizálódás

vár a távol-keleti óriásra, egyik sem valósult meg maradéktalanul, hiszen a kínai társadalom előtt úgy nyílt meg a világ, hogy közben nem távolodtak el tömegesen a pártállamtól vagy fordultak szembe vele. 1997-ben Brzezinski még nem számolhatott a digitális éra technológiai fejlődésének a dinamikájával, ezért is hozta fel példaként a televíziók és a számítógépek rendkívül alacsony arányát Kínának a fejlett nyugati társadalmakhoz képest meglévő, nehezen leküzdhető hátrányára.

A *nagy sakktábla* a felsorolt hibái ellenére is vitathatatlanul a modern geopolitikai gondolkodás egyik alapműve, amely megannyi, ma is kiemelkedően hasznos és tanulságos megállapítást tesz Eurázsia legkülönbözőbb régióinak a hatalmi dinamikájáról. Sőt, ajánlatos magunkévá is tennünk Brzezinski látószögét, amelyben Eurázsia egységesen jelenik meg. Erre pedig már csak amiatt is szükség van, mert Oroszország Európától Ázsia legkeletibb csücskéig terjed, s a nem túl távoli időben eljöhet a pillanat, amikor Európának újra meg kell találnia a *modus vivendit* a világ legnagyobb atomhatalmával és legnagyobb kiterjedésű országával. Kiemelendő, hogy bár Brzezinski nem mutatkozott látnoknak (különösen Kína kapcsán) – ami nem is lehet elvárás az elemzőkkel szemben –, sok tekintetben profetikus pontossággal sikerült megneveznie a nemzetközi kapcsolatok jelenlegi legfőbb mozgatórugóit: a közép-eurázsiai közlekedési folyosótól a népességrobbanás és az urbanizáción át az egykori gyarmatokon kialakult társadalmi elégedetlenség okozta illegális migrációig. Mindez Brzezinski szerint lehetővé teszi, hogy „az etnikai és társadalmi ellentétek eljuthassanak az egyik földrészről a másikra”. A kötet értékét tovább növeli a rendkívül gazdag térkép- és táblázatanyaga, amelyek nem csupán a vizualizációt, de az összefüggések kognitív értelmezését is jelentős mértékben elősegítik.

Mintegy harminc év távlatából ma már kijelenthetjük, hogy az Egyesült Államoknak nem sikerült maradéktalanul fenntartania a globális hatalmi szerepét, így, ha volt is a Fehér Ház íróasztalán egy Brzezinski-féle amerikai Eurázsia-stratégia, az elbukott. Washington nem tudta Oroszországot megnyugtatni a NATO-terjeszkedésből fakadó biztonságpolitikai félelmeivel kapcsolatban, s sikertelen maradt az európai együttműködési rendszerbe való integrációjának a kísérlete is. A Szovjetunió helyén egy újabb, birodalmi ambíciókat tápláló nagyhatalom emelkedett fel, amely Kelet-Európa után késznek mutatkozik az „eurázsiai Balkánon” is részlegesen helyreállítani a korábbi befolyását. Ráadásul egy működőképes amerikai–kínai stratégiai partnerség sem alakult ki, továbbá a tajvani és más regionális hatalmi kérdésben is elmaradt a két fél közötti eredményes párbeszéd. Jelenleg ott tartunk, hogy Kína és az Egyesült Államok a gazdasági és a diplomáciai mellett a nyílt katonai versengés útjára is lépett, amely egyre közelebb sodorja őket a két civilizáció összeecsapásához.

Krántz Péter Pál

Jegyzet

- 1 Schmidt, Helmut: „The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives by Zbigniew Brzezinski, New York: Basic Books, 1997”, *Foreign Policy*, no. 110 (1998): 179–181.